Silló Ágota

HELYI FEJLESZTÉS ÉS TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL

Bevezető

A székelyföldi rurális térségben az innovatív agrárkezdeményezések társadalmi szerepe, valamint az ezekhez kapcsolt értékelés ambivalens jellegű. Innovációt hordozó agrárkezdeményezések, kísérletek szinte minden településen kimutathatók. Közvetlen környezetük különleges kezdeményezésekként tekint ezekre a kezdeményezésekre. Maguk a kezdeményezők jónak tartanák, hogy a helyi közösség fogadja be őket, legyen kapcsolat közöttük. Ehelyett viszont többnyire távolságtartás tapasztalható. Ezt az ambivalens viszonyt részleteiben is elemzik a székelyföldi biogazdálkodás jelenlegi helyzetét vizsgáló tanulmányok[1] (Biró–Magyar 2015, Kovács 2015).

Az agrárinnovációhoz tartozó kezdeményezések ebben a térségben adaptív (hivatkozás) jellegű innovációk. Ez azt jelenti, hogy az innovatív kezdeményezések rendszerint külső ötletekre, mintákra alapoznak, és azt próbálják a helyi környezetben alkalmazni. Ebből következik a kettős idegenség, aminek a lényege, hogy egyrészt eltér a helyi gyakorlattól, a másik fontos tényező pedig a külső forrás meghatározó szerepe. Ebből az következik, hogy az innovatív kezdeményezéseknek a helyi társadalomban való betagolódása, beágyazódása nehézkes, ambivalens és időben elhúzódó folyamat. Ezek az innovatív kezdeményezések jelenleg a helyi fejlesztési folyamatban nem tagolódnak bele, nem részesei a helyi közösségi működését meghatározó folyamatoknak sem. Ez a helyzet indokolja, hogy az agrárinnovációs kezdeményezések kapcsán megvizsgáljuk a társadalmi részvétel problémakörét.

A társadalmi részvétel különbözői formái a vizsgált térség lokális közösségeiben sokféle módon működnek. Azt azonban ki lehet emelni, hogy a helyi közösség

[1] Biró A. Z. – Magyar F.(szerk.) 2015: Az innováció vonzásában. Státus Kiadó, Csíkszereda. Kovács J. T. 2016: A biogazdálkodók, mint a székelyföldi agrárinnováció aktorai. Pro Scientia Ruralis vol.1. No.1.72-82.

működése és a helyi fejlesztési folyamatok közti kapcsolat is nehézkes. Ez abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi részvétel nem igazán terjed ki a fejlesztési folyamatokra, a változási folyamatok és a helyi közösség működése közti kapcsolat a legtöbb esetben hiányos vagy problematikus. Ebből következik, hogy a helyi fejlesztés és a társadalmi részvétel viszonyát ebben a térségben célszerű az alapoktól kezdve újragondolni és elemezni. Az ilyen jellegű térségi elemzések hiányoznak, azért megítélésünk szerint fontos az alapszintű tematizáció: a helyi fejlesztés és a társadalmi részvétel kapcsolatával foglalkozó szakmai megközelítések, elemzések térségi megismertetése, az alapfogalmak megismerése és térségi kontextusban való interpretációja.

A helyi fejlesztés és a társadalmi részvétel kapcsolatának alapozó jellegű bemutatásához egy átfogó, értékelő jellegű tanulmányt használok (Lowe et al. 1998)[2], amely az ezzel kapcsolatos európai gyakorlatról, annak kontextusáról kínál összefüggő értelmezést. Az ilyen típusú szakmai anyagok fölhasználása térségi szempontból azért tűnik célszerűnek, mert a székelyföldi környezetben – az agrárinnovációs kezdeményezések gyarapodása és az endogén fejlesztés szemlétének megjelenése kapcsán – most vált aktuálissá a társadalmi részvétellel kapcsolatos megközelítések szakmai megalapozása és újragondolása. Lowe és munkatársai összefoglaló tanulmánya alapján bemutatom első lépésben a vidékfejlesztésben jelentkező exogén-endogén paradigmaváltást, ezt követően pedig a társadalmi részvétel szerepével kapcsolatos megállapításokat.

Új helyzet: vidékfejlesztés endogén megközelítésből

A vidékfejlesztés és a társadalmi részvétel kapcsolatának hangsúlyos előtérbe kerülése összefügg azzal, hogy a helyi fejlesztésben az exogén modellt egyre jobban felváltja az endogén megközelítés.

A vidékfejlesztés exogén modellje a modernizációs folyamat során alakult ki annak következtében, hogy a városi centrumokhoz képest a rurális térségek fokozatosan hátrányos helyzetbe kerültek. A modell kidolgozói szerint a helyzet megváltoztatása érdekében a centrumoknak anyagilag támogatniuk kell a vidéket ahhoz, hogy versenyképes és hatékony mezőgazdaságot tudjanak létrehozni, amely révén be tudnak kapcsolódni a városi centrumok gazdasági és társadalmi

[2] Philip Lowe, Christopher Ray, Neil Ward, David Wood, Rachel Woodward. 1998: Participation In Rural Development: A Review of European Experience. University of Newcastle.

modernizációs folyamataiba. A modell szerint a rurális térség megtermeli a városi centrumok számára szükséges élelmiszert és nyersanyagot, amelyeket modernizált farmokon és ültetvényeken állítanak elő. Röviden: a városi centrumokból érkező anyagi támogatások, infrastrukturális fejlesztések hatására a rurális térségek a mezőgazdasági termelés, illetve annak a városban való értékesítése által bekapcsolódhatnak a modernizált és globalizált folyamatokba. Lényegében a vidék fejlesztésének előmozdítása fentről jövő kezdeményezéseken alapult, amelybe a vidéknek nem volt beleszólása.

Ez a vidékfejlesztési kísérlet azonban az 1970-es évek végére működésképtelennek bizonyult, és az 1980-as években fokozatosan átvette helyét a vidékfejlesztés endogén megközelítése. A vidékfejlesztésnek ez a megközelítése először a Harmadik Világgal kapcsolatosan fogalmazódott meg, amelyet később átvett az európai társadalom is. A vidékfejlesztők rájöttek arra, hogy a hivatalos támogatásokon és programokon alapuló fejlesztési gyakorlatok nem csökkentik a szegénységet vidéken. Ennek egyik alapvető oka az volt, hogy a helyi lakosokat nem vonták be a vidékfejlesztési folyamatokba.

A mentalitásváltás három pilléren alapult. Az első pillér, hogy fel kell ismerni a vidék belső dinamikáját, mint vidékfejlesztő tényezőt. A „belülről" jövő fejlesztésnek (development 'from within') öt fontos eleme van: (1) a mezőgazdaság fontos szerepet kell betöltsön a tőkefelhalmozásban és munkaerő keresletben a nem mezőgazdasági vállalkozások esetében is, (2) a mezőgazdasági munkaerő hajlandó kell legyen arra, hogy más gazdasági tevékenységekbe is bekapcsolódjon, (3) nyitott kell legyen az önfoglalkoztatásra, (4) a kis- és középvállalkozásoknak kiterjedt hálózati tőkével kell rendelkezniük, illetve (5) folyamatos kölcsönös függőség kell legyen a vállalkozások és a gazdasági szektor között.

A második pillér alapja, hogy csökkenteni kell a kívülről beáramló tőke mértékét, ellenben képezni és támogatni kell a helyben indított vállalkozásokat.

A harmadik pillér a vidék fenntarthatóságának megőrzése. Egyre értékesebbé váltak a vidék adottságai, amelyek nagymértékben hozzá tudnak járulni annak fejlesztéséhez. A fenntarthatóság kulcselemei pedig a gazdasági fejlődés, a környezet védelme, a települések és közösségek életképessége.

A szakirodalomban vita alakult ki a vidék endogén fejlesztési modelljének integrációs és önellátó megközelítései között. Az integrációs megközelítést támogatók szerint a fejlesztés a pénzügyi támogatás hatására indul be, amely által a helyiek integrálódnak a piacgazdaságba. A részvételen alapuló vidékfejlesztés lényege, hogy

megerősödjenek az integrálódás feltételei. Azáltal, hogy a helyieknek lehetőséget adnak részt venni a helyi fejlesztési tevékenységekben, a piacgazdaságba való bekapcsolódásuk is hatékonyabban megvalósul.

Az önellátó megközelítést támogatók szerint a vidéki közösségek integrálása a külső piaci folyamatokba nem elég hatékony, ugyanis a külső forrásokon alapuló támogatás függőséghez vezethet, illetve újra beindulhatnak a marginalizálódási folyamatok. Az önellátó megközelítést támogatók megkérdőjelezik azt, hogy a vidéki lakosok a helyi adottságokra alapozva be tudnak-e kapcsolódni a globalizált gazdasági folyamatokba. Vidékfejlesztők kimutatták, hogy a paraszti társadalomban létezik egy olyan beidegződés, amely szerint ellenállnak a külső szabályozásoknak. Ezért ezekre a közösségekre úgy tekintenek, mint amelyeknek nem áll érdekükben a fejlődés, a fejlesztés. Ilyen értelemben problematikusak a kintről érkező fejlesztési próbálkozások, főleg, hogy így a társadalmi részvétel nemhogy bevonna minden helyi lakost, hanem felaprózta azt. Nagyon kevesen kapcsolódtak be a helyi fejlesztésbe, aki meg amúgy is hátrányos helyzetben volt, abban is maradt. Ezért lenne fontos az, hogy a vidéki lakosok saját felügyeletet kapjanak erőforrásaik felett, annak érdekében, hogy saját megélhetésüket biztosítani tudják.

Azáltal, hogy a helyiek maguk rendelkezhetnek a vidék gazdaságával, megvédhetik magukat a globalizációs és átstrukturáló folyamatokkal szemben, amelyekkel amúgy sem tudják felvenni a versenyt. Viszont ezáltal a gazdasági fejlesztés a saját kezükben van, amely által saját felügyelettel rendelkeznek az energia előállítás és szétosztás felett, illetve a pénzügyi és élelmiszerelőállítás felett.

Az endogén modell kidolgozói szerint azok a vidéki közösségek, amelyek maguk rendelkeznek a helyi erőforrásokkal, hatékonyan tudják mozgósítani és felhasználni a kevésbé használt természeti és humán erőforrásaikat, és biztosítani tudják azok hasznát a közösség számára. Másként fogalmazva, a vidéknek saját maga kell a kezébe vegye saját gazdaságának fejlesztését, és ezt olyan módon kell véghez vinnie, hogy helyben tudja hasznosítani erőforrásait, bevonva a közösség minden tagját. A fejlődés bentről kell elinduljon és eredményeket produkáljon, mert a vidéknek elsőre nehéz bekapcsolódnia a globalizált gazdasági folyamatokba, de nem is biztos, hogy erre szüksége lenne, elég, ha el tudja érni az önfenntartás állapotát.

Társadalmi részvétel a vidékfejlesztésben

Már az 1990-es években felismerték, hogy a vidék fejlesztésében nagyon fontos szerepe van a társadalmi részvételnek. Ez egyre inkább nyilvánvalóvá vált, ahogy az exogén modellt felváltotta az endogén megközelítés. Amíg az exogén modell szerint a vidékfejlesztésben a hangsúly a kívülről jövő befektetéseken, infrastrukturális projektek finanszírozásán alapult, addig az endogén megközelítés felhívta a figyelmet a vidék humán és kulturális erőforrásainak fontosságára. E két erőforrás fejlesztésének hiányában a gazdasági fejlesztés nem lehet sikeres, mint ahogy ez korábban ki is derült az exogén modell kapcsán. Az alulról építkező fejlesztés paradigmája szerint a vidék fejlesztésében figyelembe kell venni az összes helyi erőforrást és adottságot, és nagy hangsúlyt kell fektetni a helyi aktorok (egyének, vállalkozók, közösségek, önkéntes szervezetek) fejlesztésére is. Másképp fogalmazva, a vidéket integráltan, a maga egészében kell fejleszteni, mert a fejlesztések nemcsak az infrastruktúra, a gazdaság, a környezet változtatása által lesznek hatékonyak és sikeresek, hanem a társadalom, a közösség változása által is.

Az endogén vidékfejlesztési megközelítés teljes mértékben bevonja a fejlesztési folyamatba a helyi lakosságot és annak erőforrásait. A fejlesztés akkor tud a leghatékonyabb lenni, ha a helyi szükségletekre szeretne válaszolni, figyelembe véve a helyi adottságokat és körülményeket. A külső támogatások is csak abban az esetben tudnak hatékonyan beépülni, ha a helyi igényeket, lehetőségeket veszik figyelembe. Ha a helyi társadalom is megfelelőképpen bekapcsolódik a fejlesztési folyamatokba, akkor ez az anyagi fejlődésben is meglátszik. Ezeknek értelmében a vidékfejlesztés lényegében közösségfejlesztés is. A kettő kölcsönösen kiegészítve egymást teszi hatékonnyá egy vidéknek a fellendülését. A helyi fejlesztés nem csak technológiai, adminisztratív folyamat, hanem egy társadalmi folyamat is, aminek társadalmi terméke van. Ennek következtében tudás, jártasság alakul ki.

Felismerve azt, hogy a vidék fejlesztésében milyen fontos szerepe van a társadalmi részvételnek, a helyi lakosság helyzetbe hozásának, újraértelmeződött a vidékfejlesztés politikája. A fejlesztés önmagában nem csak a gazdasági fejlesztést jelenti, hanem egy folyamatot, amely során társadalmi termékek jönnek létre, vagyis kialakul a helyi vezetőség, a vállalkozói szellem, az innovációra való hajlandóság, továbbá kialakul az emberek képessége arra, hogy hatékonyan és céltudatosan felhasználják a kintről érkező lehetőségeket. A társadalmi részvétel fontossága tehát abban ragadható meg, hogy a helyi közösség váljon a fejlesztési folyamat részesévé, tudást szerezve ezáltal a fejlesztés fenntartására. Ebben az értelemben, ha a helyi innovatív

kezdeményezések nem épülnek be a helyi fejlesztésbe, akkor csak szigetek maradnak. Természetesen a beépülésükhöz arra is szükség van, hogy a helyi társadalom és intézményrendszer is befogadja őket. Az új közös együttműködési formák létrehozása által a közösség egészében tudna hozzájárulni a helyi fejlesztéshez.

A társadalmi részvételnek két típusa van:

- A helyi lakosság képességeinek és készségeinek gyarapítása annak érdekében, hogy saját maguk fejlesszék környezetüket
- Lehetőséget adni a helyi társadalom számára arra, hogy bekapcsolódjon a helyi fejlesztési folyamatokba.

A helyi társadalom kapacitásának bővítése (capacity building) lényegében azt jelenti, hogy meg kell erősíteni a helyi tudást, fejleszteni a helyi készségeket és attitűdöket annak érdekében, hogy a helyi társadalom el tudja indítani és fenntartani a helyi fejlesztéseket. Fontos, hogy a helyi társadalom egészében fejlessze tudáskészletét, mert csak így tudnak megjelenni a társadalomnak új működési gyakorlatai, amelyek magába foglalják a helyi társadalmi szereplők közötti együttműködést, illetve a külső változásokkal szembeni adaptációs attitűdöket.

Részvételi stratégiák

A szerzők a társadalmi részvételt alapvetően érdekérvényesítésként értelmezik. A társadalmi részvétel lényege a helyi csoportok érdekérvényesítése a fejlesztési célok megfogalmazásában. Viszonylag hamar kidolgozták a társadalmi részvétel fokozataira vonatkozó tipológiát (Arnstein 1969)[3], amelynek aktualizálása és alkalmazása ebben a térségben nagyon érdekes és megfontolandó lehet.

Nyolc lépése van a társadalmi részvételnek:

1-2. Manipuláció és terápia (manipulation and herapy): Ezen a szinten még nem beszélhetünk társadalmi részvételről, csak annak helyettesítéséről. Lényege, hogy a helyiek ne vegyenek részt a fejlesztési programok tervezésében és kivitelezésében, de a helyi vezetőség lehetőséget ad a tanulásra.

3. Informálás (informing): Az első lényeges lépés a tényleges részvétel irányában, azonban az információ áramlása egyirányú és nincs lehetőség visszajelzésre.

4. Konzultáció (consultation): A vezetőség közvéleménykutatásokat végez, közgyűléseket tart a különböző fejlesztésekről, hogy a helyiek is tájékozódjanak és véleményeket mondjanak, de a helyiek részéről nincs lehetőség a tényleges beavatkozásra.

[3] Arnstein, Sherry R. 1969: A Ladder of Citizen Participation. JAIP. Vol. 35, No. 4. 216-224

5. Kiengesztelés (placation): a vezető bizottságba a helyi méltóságokból tagokat választanak, akik tanácsokat adhatnak a fejlesztési tervekhez, de nincs joguk arra, hogy döntsenek a fejlesztések megvalósításáról.

6. Partnerség (partnership): az érdekviszonyok megoszlanak a helyi lakosok és a vezetők között, a tervezési és döntés folyamatban közös a felelősség.

7. Képviselt hatalom (delegated power): a vezetőbizottságban a helyi polgárok többségi tagsággal, és hatalommal rendelkeznek a döntéshozásban.

8. Polgári felügyelet (citizen control): a polgárok teljes hatalmat gyakorolnak a tervezésben, szakpolitikai kérdésekben, és a megvalósításban. Már nincs közvetítő a polgárok és az erőforrások között.

A szerzők azt állítják, hogy lehetetlen, hogy a fejlesztések tervezési és kivitelezési folyamatában a közösség összes tagja részt vegyen, mert egy közösséget különböző típusú polgárok alkotnak különböző érdekekkel és erőforrásokkal. Továbbá csak a közösség néhány tagja szánja rá magát arra, hogy teljes mértékben bekapcsolódjon a fejlesztésekbe. Ennek következtében két közösségfejlesztési modellt különböztet meg a szakirodalom: (a) konszenzus modell és (b) konfliktus modell. A konszenzus modell szerint a hangsúly egy közösség összes tagján van, akik együtt dolgoznak és tesznek a közösség egészéért. Habár a különböző forrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlen, mégis az a tény, hogy az érdekek hasonlóak, elősegíti a konszenzus létét. A legtöbb vidékfejlesztési projekt ezen a modellen alapszik. Mivel lehetetlen, hogy a közösség minden egyes tagja részt vegyen a fejlesztési projektekben, ezért fontos, hogy legyen egy társadalmi konszenzuson alapuló társadalmi és politikai vezetőbizottság, amely kézben tartja ezeket. Ily módon lehet elérni valódi eredményeket a vidékfejlesztésben. A modell kritikusai szerint megerősödik a már létező társadalmi struktúra, amely marginalizálni fogja a hátrányos helyzetű csoportokat. A konfliktus modell szerint a helyi egyenlőtlenségek a szegénység okozta struktúrák megtestesítői. A modell a hangsúlyt a szegényekre helyezi, vagyis a fejlesztési gyakorlatokba be kell vonni a helyi erőviszonyokon kívül rekedteket is. Érdemes támogatni a hátrányos helyzetű csoportokat is a fejlesztés során, hogy fel tudják venni a versenyt a helyi domináns csoportokkal szemben. Viszont ennek a modellnek az alkalmazása is problematikus lehet a helyi társadalmi viszonyok szempontjából, ugyanis a helyi vezetőség nem minden esetben fogadja el a hátrányos helyzetűek beleszólását a helyi fejlesztésekbe.

A szerzők szerint a leghatékonyabban a társadalmi részvétel a két modell között található arany középút. Azonosítani és bátorítani kell azokat az érdekcsopor-

tokat, amelyek a lehető legjobban lefedik a közösség érdekeit helyi politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális szinteken. Feltételezhetően a közösségből nem mindenki vágyik arra, hogy részt vegyen a fejlesztésekben, hanem megelégszik azzal, hogy információkat kap a helyi folyamatokról. A társadalmi részvétel akkor tekinthető sikeresnek, ha a közösség összes tagja megkapta a helyét, ahonnan bekapcsolódhat a társadalmi részvételbe akár véleménnyel, akár döntéshozatallal.

Oakley és Marsden (1984)[4] szerint a hatékony részvételt két dolog jellemzi:

- A fejlesztés célja maga a társadalmi részvétel előmozdítása
- A társadalmi részvétel gazdasági megalapozása is.

Ezek alapján Oakley és Marsden (1984) hat elemét határozta meg a hatékony társadalmi részvételnek:

a) A fejlesztések *folyamatjellege,* amely során nehéz meghatározni mérhető paramétereket
b) A rurális szegénység megszüntetése és *társadalom-gazdasági csoportok* beazonosítása, amelyek a fejlesztés alapvető egységei.
c) Az *alulról építkező kezdeményezések* támogatása.
d) Az *önellátás* fontossága és a kívülről érkező forrásoktól való függetlenedés.
e) *Helyi felügyelet* a helyi fejlesztések fölött.
f) *Kollektív cselekvés* a helyi problémák megoldására.

Szervezeti struktúrák és eszközök

A társadalmi részvételt a vidék fejlesztésében számos szervezeti struktúra bevezetésével próbálták fellendíteni. Ezekben közös, hogy csoportos együttműködéseket ösztönöznek.

Az egyik ilyen társadalmi részvételt serkentő struktúra az animátorok. Az animátorok azok a szereplők, akik tanácsokkal látják el a helyi lakosságot, a helyi vállalkozókat és helyi érdekcsoportokat annak érdekében, hogy részt vegyenek a helyi fejlesztésekben, figyelve a helyi igények szem előtt tartására. Az animátorok továbbá segítenek elsajátítani a helyieknek a probléma- és lehetőség-felismerés képességét, hogy konceptualizálni tudják problémáikat és azokra a megfelelő megoldásokat megtalálni. Azáltal, hogy az animátorok felkeltik a helyiek érdeklődését és lelkesedését, megosztják velük tudásukat, a helyiek részvételi gyakorlata

[4] Oakley, Peter, Marsden, David. 1984. Approaches to participation in rural development. International Labour Office. Geneva

fejlődik, és képes lesz a közösség egyedül is hosszú kimenetelű projektek megvalósítására is. A vizsgált térségben kiemelkedő szerepe lehetne ezeknek a külső szakembereknek, akik megtanítanák együttműködésre a helyi szereplőket, mert ebben a térségben inkább individuumok vannak, mintsem csoportok.

További társadalmi részvételt ösztönző struktúrák a közösségi hálózatok vagy fórumok, szövetkezetek vagy közösségi vállalkozások és vidékfejlesztési partnerségek. A közösségi hálózatok vagy fórumok által a helyi politikai, gazdasági és szakmai kulcsszereplők, illetve érdekcsoportok információkat cserélnek a fontosabb helyi társadalmi és gazdasági irányvonalakról és fejlesztési stratégiákról. A döntés is egy fórum keretében születik meg. A szövetkezetek és közösségi vállalkozások a helyi csoportok formálisabb együttműködése, szociális vállalkozásokat működtetnek. A vidékfejlesztési partnerség esetében együttműködnek a fejlesztési hatóságok a helyi szervezetekkel a szinergia jegyében.

A társadalmi részvétel előremozdításának különböző eszközei is ismertek:

- *Nyilvános találkozók (Public meetings)* által a helyiek megismerik a fejlesztési projekteket.
- *A felnőttképzés*nek fontos szerepe van a társadalmi részvétel kialakulásában.
- *Vidéki felmérések/becslések (appraisal)* segítenek a helyieknek abban, hogy megismerjék közös problémáikat és lehetőségeiket, illetve azok kezelési módozatait megtanulják.
- *Kiállítások és vásárok* kiváló lehetőségek arra, hogy a felhívják a helyiek figyelmét a fejlesztésekre.
- *Média és telekommunikációs eszközök* széles körben tudnak információt átadni a helyi fejlesztési programokról és tervekről.

Ezek az eszközök sajátosak a fejlesztési folyamat különböző fázisaiban, illetve a helyi csoportok sajátosságaira is nézve.

Összességében az fogalmazható meg, hogy már az 1990-es évektől kezdődően napirenden van az európai vidékfejlesztési szakemberek körében az a felismerés, hogy a vidék fejlesztéséhez nem elég kívülről pénzügyi forrásokat irányítani, nem elegendő technológiai és infrastrukturális fejlesztéseket megvalósítani. Felismerték, hogy fontos szerepe van a helyi erőforrások bevonásának, illetve a helyi közösség részvételének a fejlesztési folyamatokban, mert a fejlesztés által nem csak az infrastruktúra változik, hanem az egyének képességei és tudáskészlete is. Továbbá a helyi fejlesztések a helyi szükségletekre kell hogy építsenek. Ha a fejlesztésnek ez

a három feltétele (helyi erőforrások, társadalmi részvétel, helyi szükségletekre figyelés) megvan, akkor lehet sikeres a vidékfejlesztés.

Szakirodalom

Arnstein, S. R. 1969
A Ladder of Citizen Participation. JAIP. Vol. 35, No. 4. 216-224

Biró A. Z., Magyar F.(szerk.) 2015
Az innováció vonzásában. Státus Kiadó, Csíkszereda.

Kovács J. T. 2016
A biogazdálkodók, mint a székelyföldi agrárinnováció aktorai. Pro Scientia Ruralis vol.1. No.1. 72-82.

Oakley, P., Marsden, D.
1984. Approaches to participation in rural development. International Labour Office. Geneva

Lowe, P., Ray,C., Ward, N., Wood, D., Woodward, R. 1998
Participation In Rural Development: A Review of European Experience. University of Newcastle.